

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Д.С. Розиева

ф.ғ.м., Абылай хан атындағы ҚазақХҚ және ӘТУ-ң II курс докторанты
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: rsdilfuza@mail.ru

Илия Бахтия шығармаларының лингвопоэтикалық талдау негіздері

Мақалада ұйғыр ақыны Илия Бахтия шығармаларына лингвопоэтикалық талдау жасалынып, ақын шығармашылығына кеңінен зерттеу жүргізілген. Бұл тұста өлеңдерге талдау жасаудың лингвистикалық, лингвостилистикалық және лингвопоэтикалық түрлерінің айырмашылығы айқындалып, әртүрлі тақырыптарға жазылған өлеңдерге талдау жасалынған. Бүгінгі күнде лингвопоэтика мәселесін зерттеп жүрген филологтар еңбектері қаралған және лингвопоэтикалық талдаудың ерекшелігі мен өзгешелігі жеке қарастырылған. Ақын шығармаларының лирика, сатира, азаматтық лирика, балалар поэзиясы т.б. тақырыптардағы өлеңдеріне лингвопоэтикалық талдау жасалынды.

Түйін сөздер: Илия Бахтия шығармашылығы, лингвопоэтика, лингвостилистика, лирика, балалар поэзиясы.

D.S. Roziyeva

Basic lingvopoetic analysis of works of Iliya Bakhtiya

The article discusses the work of Uighur poet Iliya Bakhtiya, also analyzes poems belong to different themes. The author presents the difference between the types of analysis of literary works such as linguistic, and lingvostylistics, lingvopoetics and illustrates them with examples. Iliya Bakhtiya's works such as satire, poetry, civil poetry, children's poetry have been carefully researched and have been analyzed. Based on the skills of the poet and rich language, we can call him as a national poet. The author also examines the role of the poet in Uighur literature and does extensive research on the poet's work. The article may be useful resource for young researchers in philology and in particular on the study of literature.

Keywords: Works of Iliya Bakhtiya, lingvopoetics, linguostylistics, poetry, children's poetry.

Д.С. Розиева

Основы лингвопоэтического анализа произведений Ильи Бахтии

В статье рассматриваются произведения уйгурского поэта Ильи Бахтии, также анализируются его стихи разной тематики. Автор показывает разницу между видами анализа художественного произведения, такими, как лингвистический, лингвостилистический и лингвопоэтический и иллюстрирует их примерами. Был проведен лингвопоэтический анализ произведений поэта на тематику лирики, сатиры, гражданской лирики, детской поэзии и стихам, посвященным другим темам. Опираясь на мастерство поэта и богатый язык, мы можем назвать его национальным поэтом. Автор также рассматривает роль поэта в уйгурской литературе и делает обширное исследование по творчестве поэта. Статья может быть полезным ресурсом для молодых ученых по филологии и в частности по литературоведению.

Ключевые слова: произведения Ильи Бахтии, лингвопоэтика, лингвостилистика, лирика, детская поэзия.

XX ғасыр жаңа технологиялар мен ақпарат ғасыры болып қана қоймай лингвистика мен әдебиет салаларына да көптеген жаңалықтарды алып келді.

Лингвистикада тілді зерттеудің жаңа қыры тіл арқылы басқа салаларды зерттеу зерделеу кеңінен дамыды, мысалы этнолингвистика, паралингвистика, психоллингвистика, лингвомәдениеттану т.б. болса, әдебиеттануда ақын-жазушылардың өмір баяны, шығармаларын оқыту, жай талдау ғана емес, сонымен бірге лингвистикалық, лингвостилистикалық, лингвопоэтикалық талдаулар әдебиет пен лингвистиканы үш-

тастырады. Бұл тұста шығарма тілін лингвистикалық талдау әдеби туындының эстетикалық табиғатын, көркемдік қырын түсінуге құбылыстардың көптеген мәселелерін шешуге өз әсерін тигізеді. Олай болса лингвопоэтика, лингвопоэтикалық талдау дегеніміз не?

А.А. Потебня, А.И. Пешковский, Л.В. Щерба, В.М. Жирмунский, Б.М. Эйхенбаум, В.Б. Шкловский және болашақ Праж мектебінің мүшелері көркем әдебиетке талдау жасау бойынша тілге аларлық жұмыс атқарды. Олардың ойынша көркем мәтінінің форма мен құрылым арасы мызғымас бірлігі ауыз әдебиетінің мәнін ұйым-

дастыруда эстетикалық әсер көрсетеді. Бүгінгі таңда талдау мақсаты мен лингвистикалық және әдеби әдістерді біріктіретін жана сала лингвопоэтика, себебі, «Поскольку материалом [художественного произведения] является слово, постольку в основу систематизации поэтики до лингвопоэтика должна быть положена классификация языка, которую даст нам лингвистика», деп 1919 жылы профессор В. М. Жирмунский жазған екен. [1,28]. Ал тағы бір зерттеуші «Лингвопоэтика – это наука, направленная на анализ художественного текста как целостности содержания и формы – совокупности художественных средств, реализующих концепцию автора» [2, 89]. Келесі зерттеуші Липгарт А.А. өзінің «Лингвопоэтика негіздері» («Основы лингвопоэтики») еңбегінде осы терминге мынандай анықтама берген екен: «лингвопоэтика – это стилистически маркированные языковые единицы, использованные в художественном тексте, рассматриваются в связи с вопросом об их функциях и сравнительной значимости для передачи идейно-художественного содержания и создания эстетического эффекта» [3, 27].

Әдеби және лингвостилистикалық тәсілдердің үйлесуі лингвопоэтикалық тәсіл және ол көркем шығарма мәтінінің талдауын жаңа сапалы деңгейге алып шығады, яғни мәтін біртұтас және қайталанбас ауызша көркем шығарма болып есептеледі. Лингвопоэтикалық талдау алғаш поэзия материалдарына енгізіліп, кейінен прозада, сосын салыстырмалы-салғастырмалы салада кеңінен таралды. Тек әдебиетте қолданылатын лингвопоэтикалық талдау кейінгі кездері басқа салаларда, мысалы жарнамада да қолданылады.

Осы тұста лингвопоэтикалық талдаудың мақсаты «состоит в том, чтобы определить, как та или иная единица языка (слово – словосочетание – грамматическая форма – синтаксическая конструкция) включаются автором в процесс словесно-художественного творчества, каким образом то или иное своеобразное сочетание языковых средств приводит к созданию эстетического эффекта» [4, 20]. Лингвопоэтикалық тәсіл кейінірек А.А. Липгарт еңбектерінде зерттелінді, ол осы талдаудың синхронды және диахронды амалда қолдану, сондай ақ көркем мәтіндердің стилистикалық тұрғыда біртекті еместігі және ауызша-көркем шығармалардың қай түрінің лингвопоэтикалық талдауға келетіндігін қарастырған. [3, 64-74].

Лингвопоэтика көркем мәтіннің маңызы қандай тілдік амалдар мен әдістермен берілуі және оқырманға эмоциялық-эстетикалық әсер етеді. Осындай талдауда шығарманың сюжеттік-композициялық сипаттамасы және ондағы мәнмәтіннің вертикалдылығы көкейкестіленген.

Лингвостилистикалық талдауда әрқандай мәтіннің әр бөлігі талдауға түссе, ал лингвопоэтикалық талдау тек шығарманы толығымен таныс болған соң және оны толықтай түсінгеннен кейін жүзеге асырылады. Зерттеушіден жазушының идеялық түпкі ойына ену, оның дүниетанымы мен эстетикалық ұстанымы мен таныс болуы көркем ойлау тәсілі және мәдени-филологиялық дәстүрлерге қатынасы маңызды болып есептеледі.

Әр халықтың мақтан тұтар, өзгелерге үлгі ұстар ақындары болары анық, қазақтың сүйік-ті халық ақыны Мұқағали Мақатаевтың жан досы Илия Бахтия ұйғыр халқының дарынды, сүйікті ақыны. Бар ғұмырын шығармашылыққа арнаған дара тұлға бір жанр бен шектелген жоқ, оның шығармашылығы махаббат лирикасы, азаматтық лирика, сатира, балалар поэзиясымен жылдар бойы жаңарып отырды.

Оның тұңғыш өлеңдері «Дәсләпки қәдәм» («Алғашқы қадам») жинағында Илия Бахтия сияқты жас, дарынды, поэзия бағына ең алғашқы қадамын басқан М.Азизов, Қ. Жанбақиев, Х. Бахтиязов, С. Машуров, Ю. Рәджибаев сынды жас таланттар шығармалары енді. Ал тұңғыш өлеңдер жинағы «Достларға соға»,

(«Достарға тарту»), 1956-жылы жарық көрді және ол 72 өлеңнен тұрды.

Илия Бахтия шығармалары тіліндегі тілдік құралдар мен олардың семантика-стилистикалық жақтары бүтіндей лингвистикалық, лингвостилистикалық, лингвопоэтикалық талдауға түскен жоқ. Олай болса біз осы мәселеге кеңінен тоқталатын болайық.

И.Бахтия өлеңдерінің тематикасы саналуан. Оның шығармашылығының негізгі мазмұнын тыныштық, еңбек, Отан, махаббат және достық, жастар тәрбиесі және де күнделікті өмірде кездесетін жағымсыз жайттарды қамтиды.

Сол өлеңдерінің бірін алып көрейік, «Әтималим һаят шундақ охшайду»:

Һаят-ғәлвүр һәммиизни тасқайду,
Бирси күлүп, бирси жиғлап қахшайду.
Бәхит дегән кәлмәйдекән өзидин,
Әтималим һаят шундақ охшайду?!

Бирлири бар ойлимайду, ухлайду.
Яхшиликни, яманликни уқмайду.

Бирлириниң чечила бар, әкли йок.
 Этималим һаят шундақ охшайду?!
 Бирлири бар әжәлдинму қорқмайду,
 Мәхситигә йәткәндила тохтайду.
 «Бәш қол бирдәк яралмапту әслидә»,
 Этималим һаят шундақ охшайду?! [6, 557]

Ақын шығармаларының басым бөлігін құрайтын лирика тақырыбы әрбір оқырманның жүрегінен орын алары сөзсіз. Табиғат көрінісі, махаббат хикаясы, көңіл сырларын баяндайтын өлең шұмақтары тек Илия Бахтияға тән ба суреттеуге, жүректен орын алар мәнге ие болып, ақын өзіне тән даралық стил тудыруда орасан роль атқарды. Мысалы: «Күз рәсимлири» өлеңі талдасақ кейіптеу, метафоралық эпитеттер, анафора сияқты тілдік амалдар орын алған.

Язда бу тал шамалғиму әркиләп,
 Шеһи билән һава тилип ойнатти.
 Мәйли ямғур яққандиму шақирап,
 Йопурмиғи алқан ечип тойматти.
 Сайисини пана көрүп күнгиму,
 Қаратти у әймәнмәстин махтинип.
 Жаһан ичи көйүп кәткән күндиму,
 Салқин еди түвидики майсилиқ.
 Салқин еди түвидики майсилиқ,
 Бирақ уни булап көтти күз келип,
 (Худди өттәй кәлгәндәкла тал үчүн)
 Рәһимсиз күз сәлитини әпкетип,
 Турди шу тал сайиси йок ялинач.
 Шох шамалға яғлиғини булитип,
 Додилинип турған әркә қиз охшаш.
 Күз шамили дәрәкләрни қамчилап,
 Арам бәрмәй шахлирини чоқуйду.
 Йопурмақлар алтун судәк тамчилап,
 Алдиримастин йәргә гиләм тоқуйду. [6,184]

Өлең барлық оқырман қауымға жақын қарапайым тілде жазылған, алайда терең философиялы мағынаға ие. Өмір деген не? Оны ақынның түсігі арқылы бірнеше мысалдар арқылы түсінеміз, грамматикалық, лексикалық тұрғыда тілге алатындай өзгерістер енгізілмеген. Шығарма шырайын кіргізетін сөздердің экспрессивтік-эмоционалдық бояуын көрсете отырып, олардың көркемдік-стистикалық қызметін саралайтын стилистикалық амалдар мен тілдік бірліктерге тоқталар болсақ, олар санауан: мысалы: «һаят-ғәлвүр» теңеу болса, ал «һаят-ғәлвүр һәммиғизни тасқайду» өлең жолында кейіптеу қолданылған. Келесі мысалдарда «Бирси күлүп, бирси жиғлап қахшайду», «Яхшилиқни, яманлиқни уқмайду» антитеза стилистикалық амалы қолданылған. «Бәш қол бирдәк яралмапту әслидә» өлең шұмағындағы «бәш қол» теңеу «адам» дегенді білдіреді.

Әрбір адам үшін Отан Ана өте қымбат, әдемі және сүйікті. Алайда, Отанға деген сүйіс-

пеншілік тек оны жақсы көру, сүю мен шектелмейді. Ол үшін әрбір адам Отандың дамуына, өсуіне өз үлесін қосуы шарт екендігі жайлы ақын «Вәтән» дегән өлеңінде былай дейді:

Бәхит бәрдиң хәлқимгә. – Түгимәйду,
 «Вәтән» дегән муһәббәтницә ети өчмәйду.
 Һәр бир адәм кувәт алар һаятиндин,
 Ей ана, ейтқин сени ким сәймәйду?
 Вәтән десә-наһша ейтип шадлинимән,
 Сениң даңқин билән һәр чағ махтинимән.
 Көзүмницә қаричигудәк сени сақлап,
 Дүшмән кирсә, қанлиқ жәңгә атлинимән.
 Йилтизиң астин Сениң-ғулимайду,
 Симаптәк вижданиң пақ-қир болмайду.
 Ақ сүгүндиң чоң болған һәр бир оғлуң,
 Даңқинни сақлап, Вәтән, қир қилмайду! [6,104-105]

Ақын шығармаларының тілдік ерекшелігі кейіпкер тіліндегі берілу жолдары, тілдік құралдардың қолданыс мақсаты, троп түрлерінің стильдік қызметтері, отан, қоғам, ондағы адам келбетін таныту мақсатында алынған бірліктер болып табылады. Мысалдар арқылы көрсетейік: «Бәхит бәрдиң хәлқимгә. – Түгимәйду» парцелляция, «Ей ана, ейтқин сени ким сәймәйду?» риторикалық үндеу, «ана» деп отанды меңзеген автор теңеу амалын қолданса, «Көзүмницә қаричигу», «Симаптәк вижданиң» эпитеттері қолданылған.

Ал ақынның азаматтық лирикасына келер болсақ, дара ақынның шығармашылығында Ұлы Отан Соғысына арналған өлеңдері өте көп. Олар сол дәуірдің рухы мен стильінде жазылған.

Атап айтсақ: «Муһаббәтсиз қалған жүрәк», «Уруш жилиридики йеза мәнзириси», «У күни 9 май еди», «Мән көрдүм», «Яридар солдатниң имзаси», «Солдат аниси», «Жиллар хатириси», «Солдат билән гүл һәққидә баллада» т.б.

Бұл өлеңдерінде ақын, сол дәуірдегі Кеңес елінің адамдарының рухын, мінез-құлқын өте қарапайым тілде суреттеуі және де соғыс жылдары неміс-фашисттермен күрестегі аталар, ағалар және артқы қатарда еңбек етіп жатқан шалдар мен кемпірлер, жесір қалған әйелдер, жас келіншектер образдары өте айқын жаратылған.

1941 жылы неміс-фашисттердің тыныш жатқан Кеңестер еліне бастырып кіруін, соғыстың басталуын ақын «Уруш башланған күн» атты өлеңінде былай суреттейді:

... Қалди күлкә, қалди оюн, қалди той,
 Мәшрәпләрницә саз наһшиси үзүлди.

Янди өлкә, янди адәм, янди өй,
Жаһандики улук течлик бузулди.
Уруш апәт әйнә шундақ башлинип,
Әйнә шундақ мәшәкәтлик күн болди. [6, 397]

«Қалди күлкә, қалди оюн, қалди той» гра-
дация стилистикалық амалы және «Янди өлкә,
янди адәм, янди өй» литота болып табылады.

Ұйғыр әдебиетіндегі сатирикалық жанр-
дың дамуына өз әсерін тигізген ақын, өмірде
жиі кездесетін кемшіліктерді, жағымсыз жайт-
тарды, шыншыл да сынды тұрғыдан баян-
дайды. Көбінесе адамдар арасында жеңіл өмір
сүру жолын іздеушілер, сараң саудагерлер,
түрлі сәнді киім киіп өз келу тарихын ұмыт-
қан ақмақтар, өздерін мәдениетті адамдар
тобына жатқызатын мақтаншақтар тағы бас-
қа қоғамда кездесетін жағымсыз адамдар об-
раздары, оның сатираларының кейіпкерлері
болып, өте қатты сын тілімен жазылған.

Мысалы: «Миш-мишлар дегидәкмиш», «Елип-
сатар», «Үзи хир», «Чечән паскина», «Мода
дегән кейин чикти, амма лекин қийин чикти»,
«Мәслиһәт чай- вай-вай-вай...», «Тойға барсаң-
тоюп барма», «Һә, униси сәт екән», «Мошун-
дақ-мошундақ достлар бар дәттук», ««Көк ба-
зарниң» атиғи вә чатиғи» т.б.

«Тойға барсаң-тоюп барма» аты өлеңінде
төмендегі екі шумақта

Тойға қери кәпту, яш кәпту.
Бирси тоюп, һә бирси ач кәпту

автор антитеза амалын қолданса, келесі «қип
кизил қан» тіркесінде плеоназм әдісі қолданыл-
ған. Өлең өзі әрбір адам үшін аса маңызды
болған тойда қонақтар тарапынан жасалынатын
іс әрекеттер, кемшілік, түсінбеушіліктер және
той иелерінің еңбегіне құрметсіздік пен қарап
жиған тергенінің бәрін шашқан тойдың бере-
кесін қашырады.

Ұйғыр әдебиетінде «Балалар әдебиеті» өте
байсалды түрде дамып келе жатқан салалар-
дың бірі. Кейінгі жылдары бір дүркін ақын-
жазушылар бұл кеңістіктің орнын толтыру-
да, алайда Илия Бахтия өз дәуірінде, артта
қалған осы жанрға өз шығармашылығының
көп бөлігін арнаған. Тағы бір ескеретін жайт,
әрбір ақын-жазушы балалар жайлы жаза бер-
мейді, өйткені онда кішкентай балалар обра-
зын жарату әрқандай адамдың қолынан келе
бермейді.

Балалар өмірге басқаша көзбен қарайды,
олар табиғатты, өмірді жан-жақты үйренуге,
тануға талапты. Ақын И.Бахтия осы айтылған-

дарды жетік түсінген. Ол, балаларды әдепті-
лікке, инабаттылыққа, кітап пен дост болуға,
еңбек етуге, Отанды сүйуге, жақсы-жаманды
ажыратуға және саналы болуға шақырады.

Мысалы: «Молнияз, «Мәрт бала», «Иш яқ-
мас», «Соғдин қорқмас балиниң сөзи», «Зия
билән Сия», «Оқушхумарниң армини», ««Ба-
тур» бала», «Қизик екән додиси» т.б.

«Оғлиғим» өлеңінде «булуттин аппақ» ме-
тафоралик эпитеті қолданылған.

Ақын балалардың жас ерекшеліктерін ес-
кере отырып, алуан түрлі заманауий тақырып-
тарға арналған, жұмбақ-өлеңдер жазған ақын-
дардың бірі. Мысалы:

Әркилитип ушшақ қоллар тутиду,
Шу арқилик қәғәзгә сөз пүтиду.
Адәмләргә хизмәт қилар у немә,
Қени ойлап тепинлара у немә? (қәләм)

Ақынның кейінгі топ өлеңдері кішкентай
балалардың фонетикалық дағдыларын дамыту-
ға, тез және қатесіз сөйлеу, оқу қабілеттерін
арттыруды мақсат етеді, яғни

«Һүнириңни синап бақ, тез оқуп, тез сөз-
ләп бақ» атты жинағында көптеген балалардың
сөйлеу дағдыларын арттыратын өлең жол-
дары берілген:

Ала кушқач ач,
Ач чала кушқач,
Ала кушқач ач болғач.
Ача дан чач.

Бұл жерде кейбір дыбыстардың қайталану-
дың берілуі олардың сөйлеу қабілеттілігін арт-
тырады. Ал, төмендегі өлең жолдары, балалар-
дың көп буынды сөздерді қатесіз, және тез
айтуға үйретеді.

Арилаштурувәтмәйдиғанлиғиңларға,
Арилаштуриветинлар, дөймән.
Қариллаштурувәтмәйдиғанлиғиңларға,
Қариллаштуриветинлар дөймән.

Бұл жерде ақын өлең шумақтарының ды-
бысталуына аса көңіл бөлген және тез оқу,
қатесіз сөйлеу жаттығуларын орындауда маңыз-
ды роль атқарады.

Ұлы ақынның тағы бір ерекшелігі, бұдан
бұрын айтылғандай өлеңдерінің өте қарапайым,
көпшілікке әбден таныс халық тілімен жазы-
луы, олардың сол себептен де өте аз уақыт
ішінде жатқа жаттауға келетіні даусыз.

Міне, осындай өлеңдердің халықтың сүйік-
ті әндеріне айналуы ешбір шүбә келтірмейді.

Үйғырдың ұлы композиторы И. Исаев ақындың көптеген өлеңдерін нотаға түсіріп, халық ішіне ән етіп таратты. Олар: «Өмүр шундақ өтиду», «Мүһәббәт арзуси», «Сайра булбул», «Хорлима», «Жан ана», «Яридар солдат нахшиси», «Гүлхан», «Устазларға», «Қанат қақсун мүһәббәт», «Ана әллийи» т.б.

Үйғыр әдебиетін өзінің терең философиялық ой, лирикалық сезім, сен алуан өлеңдер мен байытқан және де оның жаңа балдаққа көтерілуіне себепкер болған талантты ақындарымыздың бірі-Илия Бахтия. Оның шығармашылығындағы жаңалығы - ол біріншілерден

болып үйғыр әдебиетін фарсы-тәжік және араб кірмелерінен азат етіп, тек түркі халықтарына тән қанатты сөздер, афоризмдер, ұлттық ерекшеліктерді қолданғанында.

Сол себептенде, ақын жеті жастан жетпіс жасқа дейінгі адамдардың біпдей түсініп, сүйіп оқитын өлеңдеріне айналуы.

Мағжан Жұмабаевтың өлеңдері мен әңгімесінің тілін зерттеу арқылы қаламгердің әдеби тілді жетілдіру мен дамытудағы рөлін айқындаудың, көркем туындыларындағы тілдік құралдардың көркемдік қызметтерін ашып, талдап көрсетудің мәні зор.

Әдебиеттер

- 1 Жирмунский В.М. Задачи поэтики // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: 1977. – 408 с.
- 2 Науменко А.М. Філологічний аналіз тексту (Основи лінгвопоетики). Навчальний посібник. – Вінниця: Нова книга, 2005. – 416 с.
- 3 Липгарт А.А. Основы лингвопоетики. – КомКнига, 2007. – 275 с.
- 4 Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования. — Дисс. . .докт. филол. наук. – М., 1992.
- 5 Бахтия И. Достларға соға. – Алмута, 1956. – 76 с.
- 6 Илия-Бахтия. Менің билән муңдашқин. – Алмута, 2005. – 759 с.

References

- 1 Zhirmunskiy V.M. Zadachi poetiki // Teoriya literatury. Poetika. Stilistika. – L.: 1977. – 408 s.
- 2 Naumenko A.M. Filologichniy analiz tekstu (Osnovi lingvopoetiki). Navchal'niy posibnik. – Vinnitsya: Nova kniga, 2005. – 416 s.
- 3 Lipgart A.A. Osnovy lingvopoetiki. – KomKniga, 2007. – 275 s.
- 4 Zadornova V.Ya. Slovesno-hudozhestvennoe proizvedenie na raznyh yazykah kak predmet lingvopoeticheskogo issledovaniya. — Diss. . .dokt. filol. nauk. – M., 1992.
- 5 Bahtiya I. Dostlarğa soğa. – Almuta, 1956. – 76 s.
- 6 Iliya-Bahtiya. Meniң bilән muңdashkin. – Almuta, 2005. – 759 s.